

Beköszöntött a tavasz. Bercinek, a fekete-fehér színpompás fecskének a családja már tán elment örökre.

Berci is elindult társával, de egyedül kellett folytatnia az útját, mert túl lassú. Már 4 napja repül, repül, de sehol semmi kapaszkodó. Beláthatatlan messzeség minden irányban. Ő azonban csak repül, mert érzi, hogy már várják abban a tolnai családi házban, ahol tavaly és előtte lakott, édegett, vendégül látták, örültek jöttének.

Végre feltűnik a látóhatáron egy öreg bárka, mikor már az isten sem tudja, hány és hányezer kilométert tett már meg étlen-szomjan. Aztán nagy reményekkel, várakozásokkal indul széleseben lefelé. Még 200 méter és leér. Majd felfelé tolja légvonalas testét és leszáll.

Kellemes csalódás éri. Egy apró gyerek siet oda hozzá. Már össze is barátkoztak, de hirtelen férfiak jönnek és elzavarják. Sír a gyerek, Berci csalódott, de nem hagyja el magát. Csalódottan bár, de meg nem törve siklik tovább a szél áramlatában. Egy óvatlan pillanatban lenéz és észreveszi a családját. Mint a villám, zuhan lefelé apró természetével. Boldogság, öröm-öröm hátán. Egy-két pillanat múlva felröppen, s a családjával együtt suhannak országokon, határokon át. Egyszercsak meglátják Magyarország határait és él bennük a lelkesedés, hogy már csak egy-két óra és Tólnára érnek. Ez erő ad nekik! Még nagyobb iramra kapcsolnak! Csakúgy suhannak a városok, a falvak egymás után. Meglátják Tólnát, és végre azt az utcát, ahol tavaly is laktak. A Gárdonyi Géza utcát. Az 5-ös számú házat, amely ház a nagyszüleié. Nagy-nagy örömmel fogadják Bercit és családját. A fecskék boldog csiviteléssel elfoglalják a fészkeket. Bebiúznak a puha fészekbe, azután majd megigazítják a nagy fáradalmaktól összekuszált tollaikat. Ezután néhány boldog kört tesznek a ház körül. Később leszállnak, mert besötétedett. Fáradtan, de boldogan pihenni térnek.

Végezetül: A fogalmazások mint tanulói produktumok, a diákok megismerésének is fontos eszközei. Így a tanár számára nélkülözhetetlenek. Ám a tanulók számára is felbecsülhetetlenek, mert a létfontosságú önkifejezés mellett pótolhatatlan forrásai az önismeretnek is, ha fogalmazásaik valóban a hitelesítő őszinteség és igazmondás jegyében fogannak.

DR. LÉGRÁDI LÁSZLÓ

Általános Iskola

Fűzfőgyártelep

Milyen lenne, ha volna: a semleges iskola?

A semleges iskola* azok szerint, akik kitalálták, azt jelentené, hogy maradjon minden úgy, ahogy eddig volt. A probléma azonban abban van, hogy a jelenlegi iskola egyáltalán nem semleges. És ha volna semleges iskola, az milyen volna, ezt nem mondták el azok, akik ezt a fogalmat kitalálták. Márpedig az úgy illik, hogy aki ajánl valamit, az tudja is, hogy mit ajánl. Ha pontos vizsgálatokat végzett erre vonatkozóan, kísérletileg kipróbálta, és az eredmények biztatóak, akkor állhat elő azzal, hogy ezt jó volna megvalósítani. De itt csak egy fogalom van,

*A szerző témafelvetése jogos, de nem problémamentes, ezért a cikket szerkesztőségünk vitaindító-nak tekinti.

amiről senki nem tudja, hogy mit takar. És ez egyeseknek jó is, mert azt magyarázhatnak bele, amit akarnak céljaik elérése érdekében. Ezzel a módszerrel sikereket értek el az elmúlt időszakban az értékek rombolása területén, de valami értékeset létrehozni így módon nem lehet. Tehát, ha valaki semleges iskolát akar, akkor előbb dolgozza ki az alapelveit, írjon semleges tankönyveket, és egy iskolát nevezzen ki kísérleti semleges iskolának. Egy-két éves oktatás után pártatlan bizottság, mely mindenféle világnézetű szakemberből állna, értékelje az eredményt, összehasonlítva más iskolákkal. Ha van tényleges eredmény, akkor lehetne szó arról, hogy más-hol is bevezessék.

A pedagógiával sokszor az a baj, hogy bevezetik anélkül, hogy meggyőződnének annak használhatóságáról. Különböző elméleteket, fogalmakat találnak ki, és próbálják azokat a gyerekekre ráhúzni. Fordítva kellene csinálni. Az ifjúságból kellene kiindulni. A meglevő hibákat kellene elemezni, megállapítani, hogyan jutottunk el idáig, és mit kell tenni a hibák kijavításához. Bármilyen új elméletnél először azt kellene megvizsgálni, hogy alkalmas-e a jelenlegi hibák javítására.

Melyek ezek a hibák és hiányosságok?

A legfontosabbakat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Nagy hiányosság, hogy az ifjúság életcél és életút tekintetében nem kap megfelelő eligazítást. Legtöbbjüknek semmiféle életcélja nincs, sőt céljai sincsenek (a felnőtteknek sincs a megélhetési problémán kívül), és az iskola nem tud adni. Ennek következménye, hogy nehéz helyzetben könnyen letörnek és elcsüggednek. A bajokat tetézi az is, hogy lelkiileg fejletlenek, és így az élet terheit nehezen tudják elviselni.

A célnélküliséggel függ össze az is, hogy érdeklődési körük sekélyes. Alig olvasnak valamit. Csak azon vesznek részt, ami kötelező. Egy dolog érdekli őket, de az nagyon, és ez a szex. A családi élet sem vonzó számukra. Itt a felnőttek rossz példája is akadály.

2. Az ifjúságnak nincs világnézete, és az iskola sem ad világnézetet. A fejlődéshez hozzátartozna, hogy az embernek legyen világnézete. A világnézet alapvetően a hit területéhez tartozik.

3. Az ifjúságnak nincs erkölcsi normarendszere, és az iskolának sincs. Ezen a téren csak egy jelenséget említék meg, a trágár beszédet, mely úgy elterjedt, mintha elvetették volna.

4. Nincs bennük kötelelességérzet. Ez abban nyilvánul meg, hogy nem tanulnak. Nincsenek munkára nevelve. A munka tehernek tűnik számukra, és csak a pénz az érték, amit érte adnak.

5. Akaratgyengék. A kötelelességteljesítéshez, a szorgalomhoz, a jó viselkedéshez akaratere erőre volna szükség, de ez csak gyakorlással szerezhető meg.

6. Minden iskolatípusnál általános hiba, hogy az ifjúság fegyelmezetlen. Óra alatt beszélgetnek, nem figyelnek, mással foglalkoznak, és esetenként kimondottan rosszak. Rongálják az iskolai berendezéseket, sokat lógnak és hiányoznak. A rend és a fegyelem kérdését valahogyan meg kellene oldani, mert némelyik osztály már annyira fegyelmezetlen, hogy éppen ezért taníthatatlan. Az ifjúság szigorú korlátok közé való szorítását annyira fellazították a hibás pedagógiai elvek bevezetésével, hogy ennek eredményeképpen olyan fegyelmezetlen ifjúság nő fel, mely az életben nem fogja tudni megállni a helyét.

7. Végül az ifjúság megbízhatatlan. Szavukat nem tartják meg. Ígérik, hogy ezután jók lesznek, és tanulni fognak, de ez csak 1-2 napig tart, utána minden a régi lesz. Vagy ha jelentkeznek valamilyen fakultatív tárgyra, nem tartják köteleességüknek, hogy arra rendszeresen el is járjanak. Ha sportra vagy szakkörre jelentkeznek, nincs bennük kitartás, hogy azt végig is csinálják.

Mindez elég nagy átlagra érvényes. Természetesen mindig van egy szűk elit, akiket a hibás pedagógia sem tud elrontani.

Az elmondott hiányosságok alapján körvonalazni lehetne, hogy milyen lenne, ha volna semleges iskola. Más szóval: elképzeléseink szerint a semleges iskola tudna-e valamit tenni a felsorolt hibák orvoslásában? Elsőnek vegyük a céltalanságot, illetve a célok kitűzésének a szűkességét.

Freud szerint az embereket elsősorban a szexuális erő vezérli, és ez határozza meg cselekedeteiket. Adler szerint a hatalomvágy irányít minden alapvető emberi törekvést. Viktor Frankl ideggyógyász viszont első helyre teszi az élet értelmének a keresését. Nietzsche mondta: „Akinak van miért élnie, az szinte mindent el tud viselni az életben”. Frankl szerint az élet értelmének a felfedezése lélektanilag nagyon jelentős minden korcsoport számára, de fiatal korban kell elkezdenni, hogy az egész cselekvő életet értelmes cél szolgálatába lehessen állítani.

Ha az embernek van miért élni, akkor úgy szemléli az életet, hogy az akarva akaratlanul jótékony befolyással van lélektani egészségére. De ha az embernek nem sikerül semmi értelmet fölfedezni az életben, ha csalódást, belső ürességet és egzisztenciális vákuumot tapasztal magában, az súlyosan veszélyezteti lelki egyensúlyát. Az ilyen lelki állapot gyakran vezet neurózishoz. Ezek megnyilatkozási formái: az unalom, az alkoholizmus, a kábítószeresítés, az ifjúkori bűnözés és a magányosság. Más esetben a céltalanság kompenzálódhat túlzott hatalomvágyban, pénzéhségben vagy szexuális gyönyörök hajszolásában. Ezen romboló jelenségek mélyén az a kudarc lappang, amelyet az emberek az élet értelmének keresésében szenvedtek.

Viktor Frankl az úgynevezett logoterápiával gyógyítja a betegeit. A logos az élet értelmét jelenti, és ez a terápia azzal próbálkozik, hogy segítsen pacienseinek megtalálni saját életük értelmét. Hogy pontosan mi az élet értelme, erre mindenkinek a saját választát kell megtalálnia. Frankl hangsúlyozza, hogy ezt az értelmet nem mi magunk találjuk ki, csak felfedezzük. A logoterapikus szerepe az, hogy tárgítsa betegének látókörét, segítse észrevenni az értékek széles skáláját. Nem befolyásolja az értékítéletek elfogadásában, hanem új fényben világítja meg előtte az igazságot és az értelmes valóság sokrétűségét. A logoterápia nem korlátozza az élet értelmének kutatását a vallásos értelmezés területére, de a vallásos hitben egy értékes emberi tájékozódási formát lát.

Az iskolának valahogy úgy kellene működni, mint a logoterápiának. Az a fajta semlegesség, mely világnézet-nélküliséget jelent, az életnek semmiféle célt nem tudna adni, és a bajokon sem tudna javítani. Az ifjúsággal az értékeket úgy kellene megismertetni, hogy azokért tudjanak lelkesedni. Az ifjúság fogékony minden szépre és jóra, mégis 17 éves korukra már annyira el vannak rontva, hogy a nevelési módszerek szinte hatástalannak tűnnek.

Selye János szerint az élet célja az, hogy saját azonosságát fenntartsa, és a lehető legkevesebb kudarc árán kifejezésre juttassa a benne rejlő képességeket. Szerinte minden embernek szüksége van valamilyen célra az életben, amit tiszteletben tart, és büszke, hogy dolgozik érte, mert csak így maradhat egészséges. Tehát az életcél kitűzése tulajdonképpen alkalmazkodási feladat. Szükséges ahhoz, hogy jól érezzük magunkat, és hogy meglegyen a megfelelő életkedvünk. Selye János szerint meg kell különböztetni végső célt és közelebbi célokat. Ahhoz, hogy az életnek irányt és értelmet adhassunk, nemes szándéokra van szükség. Ezért a végcélnek két alapvető sajátossággal kell rendelkezni: kemény munkát kell követelnie és maradandó gyümölcsöt kell hoznia. A cél felé való törekvés lehet tudattalan vagy tudatos, ez egy elfogadott irányvonal követését jelenti a kitűzött cél elérésére. Az emberek célja legtöbbször a pénz és hatalom megszerzésére irányul. Ez céltévesztés és a távoli célnak sem felel meg, mert önző. A távoli célnak önmagunkon kívül kell lennie, csak így teremhet maradandó gyümölcsöt, melynek értékét más is elismeri.

A „semleges iskola” nem teheti meg, hogy életcél és értelmet tűz az ifjúság elé, mert ez egy elfogadott irányvonal követését jelentené a kitűzött cél felé.

A világnézeti semlegesség

A világnézeti semlegesség világnézet-nélküliséget jelent, és ezt a hiányosságok közt soroltam fel. Szükséges, hogy az embernek legyen világnézete. Hiszen a fejlődés maga azt jelenti, hogy mindig több dolgot értünk meg a körülöttünk levő világból és önmagunkból, és végül kialakul egy teljes kép, melyben látjuk saját szerepünket a világban. A világnézet a világ egészének filozófiai felfogása. Jelenti az ember és világ viszonyát, azt, hogy mit látunk meg ebből a világból. A világnézet magában foglalja a tájékozódó hitet, mely a nemlátott dolgokról való meggyőződés, a természetképet, mely az anyagi és élővilágot jelenti, és a világgépet, mely a bennünket körülvevő valóság tapasztalatból nyert vázlatos képe. Ide tartozik a láthatatlan világ is, mivel erről is vannak tapasztalatok. A világot kétféleképpen lehet szemlélni és magyarázni, istennel vagy nélküle. Egyik sem semleges.

Az öröklés, a környezet, az életmód és a cselekedetek alakítják az ember világnézetét, de ezt tudatosan is munkálhatjuk. Hasznos és szükséges az olyan világnézet, amely a saját keresés eredményeként jön létre. Magas fejlettségi fokot jelent, ha az embernek teljes képe van a világról és benne saját szerepéről. A lusta embernek nincs világnézete, legfeljebb véleménye, mert annak megszerzése sok fáradságba kerül.

A világnézet befolyásolja az erkölcsi viselkedést is. Szükséges ahhoz is, hogy életünket irányítani tudjuk. Ahhoz, hogy mi irányítsuk életünket, és ne az minket. Kialakított világnézet segít a nehézségek elviselésében is. Hogy melyik világnézet az értékesebb, azt a gyümölcseikről ítéldhetjük meg. Amelyik az erkölcsi életre nemesítőleg hat.

Mivel az ifjúságnak szüksége van világnézetre, az iskola nem zárkozhat el ettől. Mindig az ifjúság érdekét kell szem előtt tartani, nem pedig azt, amit egyesek kitalálnak. Az ifjúságot hozzá kell segíteni ahhoz, hogy legyen világnézete. Ezt nem tehetjük meg úgy, hogy a témát két oldalban ismertetjük. Az ifjúságnak az érzelmeivel kell kapcsolódnia az értékek felé a világnézet kialakulásában. A „semleges iskola” tehát nem alkalmas arra, hogy világnézetet adjon, amely pedig szükséges volna, mivel a fejlődéshez hozzátartozik, s a nevelés nem más, mint a fejlődés szolgálata.

Az erkölcsi normák hiánya

A fejlődéshez hozzátartozna a lelki és erkölcsi fejlődés is. Ehhez az iskolákban nemcsak, hogy nincs tantárgy, de az iskoláknak erkölcsi normarendszere sincs, így az ifjúságnak sincs. De hogy lehet nevelni, ha az iskolához való viszonyunk alapunk, ha az ifjúságnak nem tudjuk megmondani, hogy mit nem szabad, és mit kell megtenni. A jó tanárnak 3 ismérve: 1. tudja a szakmáját, 2. szereti a gyerekeket, 3. példakép az ifjúság számára. A példakép azt jelenti, hogy úgy él, ahogy tanít. Vagyis azokat az erkölcsi normákat, melyeket a tanítványaitól megkövetel, elsősorban ő maga is megtartja. De hogy tudja ezt megtenni erkölcsi normák nélkül? Sehogy. Az erkölcsi törvények az ember kötelességeit tartalmazzák önmagával és a többi emberrel szemben. Az erkölcsi törvények a Bibliában megtalálhatók, de eljuthatunk hozzájuk a különböző tudományokon keresztül is. Ezenkívül létezik egy ún. természetes etika is, mely az ember cselekedeteit a természettörvény alapján minősíti. A természettörvény tartalmazza azokat az erkölcsi normákat, melyek az ember önmagával és embertársaival szembeni cselekedeteit az emberi élet célja szempontjából ésszerűleg meghatározzák és szabályozzák.

Kozéki Béla a Gyermek- és ifjúságvédelem 1991/3-4. számában közöl egy értékrendet. Az érték az, amit meg kell tenni, és az érték elmulasztása vagy megszegése a bűn, amit nem szabad megtenni. Ily módon minden értékre lehet egy előíró és egy tiltó parancsot szerkeszteni.

A semleges iskola bajban van, ha az erkölcsi normák kerülnek szóba. Legszívesebben azt mondja, hogy ez a szülők dolga, adják ők az erkölcsi normát. Az iskola nem vállalkozhat arra, hogy megnevelje vagy átnevelje a gyerekeket. Különbözik is minden erkölcsi normáról beszélni, hogy a Bibliából származik, ezért a semlegesség nem engedi meg, hogy ezeket magunkévá tegyük.

A kötelességérzés hiánya

A kötelességérzés egy belső indítást jelent arra, hogy megtegyük azt, ami a kötelességünk. Ez az érzés hiánycikk az ifjúságnál. Hogy miért, azt is meg lehetne állapítani. Tény, hogy az öröklés, a környezet és az életmód alakítja az embert, és ezek mind a lazaság felé hatnak. Az iskola sem követeli meg elég szigorral a kötelességteljesítést. És a gyerek úgy gondolja, hogy valahogy csak megússza tanulás nélkül vagy mimimális tanulással az évet. Mit ér a NAT, a közoktatási törvény, ha a gyerekek nem akarnak tanulni? Az oktatott anyagnak csak kis százalékát sajátítják el.

A pedagógiánk is hibás ezen a téren. Mindig könnyíteni akarunk a gyerek terhein, ahelyett hogy kemény munkára szoktatnánk őket. Egyik oldalon a kívánságok kielégítésére oktatjuk őket, például a szeretetművészettel a szexre, és csodálkozunk azon, ha a gyerek a másik oldalon, a kötelesség oldalán is a kívánságai szerint akar élni. A tanulás komoly önmegtagadást követel az ifjúságtól, amiről neki fogalma sincs, mert ezt nem tanítjuk.

Mit tenne a semleges iskola, ha volna, hogy a tanulásra rávegye az ifjúságot? Megint bajban volna. Ugyanis a kötelességtudatot erkölcsi erő kelti fel. A kötelességérzet elevensége a lelkiismeret tisztaságától függ. A kötelességérzés tehát egy erkölcsi kategória, mely nem tudom, hogyan illeszthető bele a semlegesség fogalmába. Ugyanis a semlegesség alapján az erkölcsstan csupán az erkölcsök története és leírása, mely adhat tanácsokat, de nem állíthat fel kötelező törvényeket. Nos tehát ezek alapján mi ajánljuk az ifjúságnak, hogy tanuljon. Ki tudja, hátha megfogadják.

Az akarat hiánya

Az akarat nem más, mint koncentráció egy olyan cél elérésére, melyhez pozitívan kapcsolódunk. Az akarat tehát feltételezi a célhoz való vágyódást. Az akarat úgy tételezi fel a célt, mint tőlünk függőt, különben nem tudna megvalósítására koncentrálni. Az akarat tehát célra irányuló vágy. Ezek szerint az akarat hiánya visszavezethető a helytelen gondolkodásmódra. A gyerek nem kapcsolódik pozitívan ahhoz a célhoz, hogy tanuljon. Egyes tantárgyak esetében azt mondja, miért kell ezt tanulnom, erre nincs szükségem. Helyes, ha megkérdezzük a gyerek véleményét, de a döntést nem szabad rábízni. Rászoktattuk arra, hogy beleszóljon abba is, amihez nem ért. Az akarat hiánya kétféleképpen is megmutatkozik: 1. Nem akar tanulni, és 2. ha akarna, sem tudná kivitelezni, legalábbis nem olyan mértékben, ahogy szükséges volna.

Az emberi tehetség a gyermekekben csak csírájában van meg, ezt szorgalommal és akarat-tal ki kell fejleszteni. Mulasztást követ el az a gyermek, aki lustaságból vagy egyéb okok miatt nem fejleszti önmagát szellemi, lelki és erkölcsi téren, vagy pedig nem használja azt a tehetséget, amivel rendelkezik, és ezáltal azt kárba veszni hagyja.

Nem tudom, a semleges iskolának milyen módszerei lennének az akarat fejlesztésére. Én csak önmegtagadási gyakorlatokat tudnék ajánlani, de ezek a semlegességgel megint nem férnének össze.

A fegyelem hiánya

Az erkölcsi normák fellazítása vagy hiánya a gyerekekben azt a látszatot kelti, hogy mindent megtehet, amit csak akar. Sem az iskolában, sem otthon nincs komoly felelősségrevonás. A gyerekeknek nincs tökéletesen beépült és elfogadott normarendszere. Így nem is tudja, hogy esetenként mi a helyes és mi a helytelen. Nem a szorgalmas és jóviselető tanuló példakép a többinek, hanem inkább a rendbontó, a vagány. És nem is mernek önállóan cselekedni, a többitől eltérő módon viselkedni.

Mindenkinek meg kellene lenni a saját felelőségének. De ez nem így van. Mindenért a tanár felel, a tanuló semmiért. Ha az osztály nem tanul, akkor ez ezért van, mert a tanár nem tudja a tárgyát eléggé figyelmet lekötően előadni. Ha rosszak a gyerekek, akkor az a tanár gyen-

geségének az eredménye, hogy nem tud fegyelmet tartani. A gyerek ezt látja, és tudomásul veszi, és ennek megfelelően viselkedik.

A 10–11 éves gyerek csintalan, a 14–15 éves neveltelessen, és a 16–17 éves arrogáns, szemtelen, lázadó. Ez a „fejlődés” azért lehetséges, mert a gyermek rossz tulajdonságai szabadon fejlődhetnek, nem ütközik ellenállásba. Ez végső soron a lelkiismeret hiányát is jelenti. Az ilyen ember csak az erőszaknak hajlandó engedelmeskedni. A mai ifjúságnál sok esetben erről van szó, és ilyenkor a nevelés indukciós technikája csődöt mond.

A semleges iskola fegyelmezési módszerei még nem ismeretesek, mivel nincs semleges iskola. Rendelkezésre áll a büntetésen alapuló fegyelmezési technika, a pszichológiai technika és az indukciós technika. Nem tudom, ezek közül melyik a semleges módszer, ezt döntse el a semleges iskola vezetősége.

A megbízhatatlanság

Az utolsó felsorolt hiányosság volt a megbízhatatlanság. Ez már következménye a többi hiányosságnak. A megbízhatóság a vállalt feladatok maradéktalan elvégzését jelenti. A vállalt feladatokat be kellene állítani a gondolatok, érzelmek és akarat gyújtópontjába. Ma az ifjúság gondolatait leginkább a szex köti le, és kevés hely marad a kötelesség számára. A megbízhatóságot lehet tanulni és lehet tanítani.

Összefoglalva az előzőeket, megállapíthatjuk, hogy a semleges iskola, ha volna, nem tudná megoldani az ifjúság problémáit éppen azért, mert semleges iskola. Ugyanis a semleges iskola előfeltétele, hogy csak semleges módszereket alkalmazhat az ifjúság nevelésében. Ez nagyon hasonlít arra, ami az elmúlt 40 évben volt, amikor is csak marxista módszereket lehetett alkalmazni a nevelésben. Ennek az előfeltételnek az volt a következménye, hogy egy sor jó módszert el kellett vetni, mert nem volt marxista, és kevésbé jót vagy rosszat kellett bevezetni, mert marxista volt. Ugyanez a helyzet a semlegesség fogalmával is. Ha előfeltételként írjuk elő, akkor kizorul egy csomó jó módszer az alkalmazásból csak azért, mert nem semleges, és használni kell olyan rossz módszereket, melyeket semlegesnek ítélnünk. Ha az ifjúság neveléséről van szó, akkor csak egy előfeltétel lehet, és ez az eredményesség. Ha egy módszer nem hoz eredményt, azt el kell vetni minél előbb, függetlenül attól, hogy semleges, vallásos vagy ateista. És ez megfordítva is igaz.

IRODALOM

1. Csirszka János: A személyiség munkatevékenységének pszichológiája, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
2. A. I. Tyitasenko és Farkas Endre: Eszmény, erkölcs, etika, Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
3. Mód Aladár: Sors és felelősség, Elvek és utak sorozat, Magvető Kiadó, Budapest, 1967.
4. Illés László: Józanság és szenvedély, Elvek és utak sorozat, Magvető Kiadó, Budapest, 1966.
5. D. Wright: The Psychology of Moral Behaviour, Penguin Books, 1971.
6. D. Graham: Moral Learning and Development, Batsford LTD, London, 1972.
7. D. Matza: Becoming Deviant, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New York, 1969.
8. Kozéki Béla: Erkölcsi nevelés, karakterfejlesztés, Gyermek- és ifjúságvédelem, 1991/3-4, 1-17.